

Janina Kosman

Archiwum Państwowe w Szczecinie, Szczecin, Polska

jkosman@szczecin.ap.gov.pl

ORCID 0000-0003-1514-4712

„Rzeczy chrześcijańskie” w księgozbiorze Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza i niemieckiego Archiwum Państwowego w Szczecinie

Abstract

“Christian Things” in the book collection of the Society of History and Antiquity of Pomerania and the German State Archives in Szczecin

In 1824, the Society for the History and Antiquity of Pomerania (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde) was established in Szczecin. It united, among others, scholars who conducted scientific research and published source editions. In the period of its many years of activity, the Society has accumulated rich collections that included monuments of material culture and a collection of books. In 1856, after the conclusion of the contract with the provincial archives in Szczecin (Königliche Provinzial-Archiv zu Stettin), the Society’s library was moved to this archives. The book collections of both institutions have inherited the library of today’s National Archives in Szczecin. We are talking about preserved collections, a significant part of them was dispersed during and after the World War II. This article presents selected examples of religious literature, focusing on editions published in the period from the fifteenth century to the first half of the twentieth century.

Słowa kluczowe: biblioteka Archiwum Państwowego w Szczecinie – stare druki – literatura religijna – Szczecin.

Key words: library of the State Archives in Szczecin – early printed books – religious literature – Szczecin.

„Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” – Udział zagranicznych recenzentów w ocenie publikacji; Stworzenie anglojęzycznej wersji wydawniczej publikacji; Digitalizacja tomów archiwalnych rocznika w celu zapewnienia otwartego dostępu do nich przez Internet oraz wdrożenie i utrzymanie cyfrowej platformy redakcyjnej – zadanie finansowane w ramach umowy nr 653/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę.

Wybrane z zasobu biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie (APSz) przykłady piśmiennictwa o tematyce religijnej, owe „Rzeczy chrześcijańskie” – mówiąc słowami zapożyczonymi od Joachima Lelewela¹ – chociaż nieliczne, należą niejednokrotnie do najstarszych lub najcenniejszych w tym zbiorze. Nie jest to jednak jedyny powód, dla którego warto je zaprezentować. Przywołane tu przykłady pozwalają prześledzić niezwykle wędrowną wędrowkę książek, w czasie której nabierają one swych niepowtarzalnych, indywidualnych cech. Dotyczy to szczególnie proveniencji w których odzwierciedla się społeczne życie książki.

Książka religijna bywa niezwykle zróżnicowana². Z uwagi jednak na szczupłość omawianego zasobu nie przyjmujemy konkretnej typologii, pierwsze miejsce przeznaczając dla najważniejszej z książek *Biblii*, która

weszła tak głęboko w kulturę całego naszego świata, naszej cywilizacji, że trudno jest jej nie znać i nie szanować. Jej treść przenika naszą kulturę, naszą literaturę, nasze dzieła sztuki. Imiona biblijnych bohaterów są dla nas ciągle wspólnymi znakami jak imiona naszych rodziców i dziadków, jak nazwiska naszych narodowych bohaterów. O tej jednej książce napisano niezliczenie wiele książek tworzących całe biblioteki. W słowie biblioteka zawarte jest to samo słowo: Biblia. Długo, długo Biblia powstawała. Jest głęboka i niewyczerpana jak morze³.

W księgozbiore biblioteki APSz należy przede wszystkim wymienić *Biblię Latinę* („Prologus in Bibliam. Incipit epistola beati Hieronymi ad Paulinu[m] presbyteru[m] de omnibus diuine hystorie libris, Ca. I.”), wydaną w bazylejskiej oficynie Nicolausa Kesslera w 1487 r.⁴ Jej szczecińskim właścicielem był kupiec, kolekcjoner i mecenas kultury Heinrich Stolting (1814-1884)⁵. Wiele egzemplarzy z jego bogatego księgozbioru – w tym wspomniany inkunabuł – trafiło

¹ J. Lelewel w dziele *Bibliograficznych ksiąg dwoje*, w rozdziale: *Stan biblioteki przy Uniwersytecie Warszawskim*, wymienia taki właśnie dział: *Rzeczy chrześcijańskie (Theologia)*. Zob. *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historia drukarni krakowskich – tudzież Historia Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*. T. 2, Wilno 1826, s. 367-381.

² Można przywołać tutaj np. opinię Krystyny Bednarskiej-Ruszajowej, według której: „Książka religijna jako typ wydawniczo-piśmienniczy była bardzo zróżnicowana tak pod względem formalnym jak i treściowym, a także z uwagi na różnorodnego adresata”, cyt. za *Uczyć – bawić – wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie Oświecenia*, Kraków 2004, s. 141.

³ Cyt. za: A. Kamińska, *Książka nad książkami*, Warszawa 1988, s. 8-9. Warto w tym miejscu przypomnieć, iż: „Czegokolwiek ze świata książek dotkniesz, wszędzie się natkniesz na jej wszechogarniające imię: biblioteki i bibliografie, bibliofile i bibliomani, bibliopole i bibliobusy, bibliognoza i bibliotryka (renowacja), bibliotekarze i bibliotafy (ukrywający książki przed innymi) bibliologia i biblioterapia”, cyt. za: W. Frantz, *Książek powijanie. Philobiblińska suita*, Kraków 1978, s. 103-104. Zob. też: M. Filipiak, *Biblia jako tekst religijny i kulturowy*, Lublin 1993.

⁴ Biblioteka APSz, sygn. S/1.

⁵ Zob. *Am 20. März war der 100. Geburtstag des Stettiner Bürgers Heinrich Stoltzings*, „Unser Pommerland” 1913/1914, Nr. 8, s. 258 oraz E. Gwiazdowska, *Szczeciński kupiec Heinrich Stolting jako mecenas, kolekcjoner i grafik*, [w:] *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800-1945. Materiały seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki 16-17 X 1998*, [red. zesp. M. Glińska i in.], Szczecin 1999, s. 187-195. Tam dalsza literatura.

do biblioteki Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde in Stettin; dalej Towarzystwo Historyczne), która na mocy odpowiednich umów funkcjonowała przy szczecińskim Archiwum Państwowym (Staatsarchiv). Ów cenny dar odnotowano w sprawozdaniu Towarzystwa za lata 1884-1885⁶. Organizacja ta została powołana w Szczecinie w 1824 r. Jej celem była ochrona pomników przeszłości Pomorza i wyspy Rugii oraz badania naukowe dokumentujące pomorskie dzieje⁷. W opublikowanym w 1888 r. statucie wskazywano bibliotekę Towarzystwa jako narzędzie realizacji zakładanych celów. W myśl powyższego miała ona gromadzić przede wszystkim materiały będące pomocą w pracach naukowych. Uwagi o bibliotece zawarte były również w paragrafie traktującym o stanie posiadania organizacji i jej własności. Stwierdzano tutaj, iż Towarzystwo posiada w swoich zbiorach w Szczecinie i Greifswaldzie rękopisy, dokumenty, druki, mapy, sztychy i inne pomoce naukowe, które według regulaminu są dostępne wszystkim członkom, przy zastosowaniu koniecznych ograniczeń wynikających ze stanu zachowania tych materiałów⁸.

Omawiana tu *Biblia Latina*, oprócz owalnej pieczętki z nazwiskiem Stoltinga, posiada też wcześniejsze znaki własnościowe. Na jej kartach znajdujemy wpis: „Singularis amicitia ergo Petrus Sunderhausius dono donabat Antonio a Lengell” [Langell] oraz podpisy: „Georgh Rave Dr.” i „J. Niesert pastoris in velen 1813”. Wśród wymienionych identyfikujemy G. Rave (1599-1675). Jest to prawdopodobnie doktor obojga praw, pochodzący z münsterskiej rodziny urzędniczej, której losy znane są od początków XV w. Rave, podobnie jak Niesert, był też związany z miejscowością Velen⁹. Johann Heinrich Joseph Niesert (1766-1841) to proboszcz, katolicki teolog, kolekcjoner rękopisów, ksiąg, pieczęci, i numizmatyki, twórca prac naukowych. Emil Kubisch autor obszernego artykułu z 1967 r. poświęconego Niesertowi zatytułowanego *Pfarrer Joseph Niesert in Velen* zauważył, iż z jego nazwiskiem powinien zetknąć się każdy badacz zajmujący się historią Münster. Pomimo to Niesert nie jest jednak szerzej znany¹⁰. Zamiłowania bibliofilskie proboszcza z Velen,

⁶ *Siebenundzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. 1. April 1884 bis 1. April 1885*, „Baltische Studien” 1885, Jg. 35, s. 414.

⁷ M. Szukała, *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824-1918. Z dziejów pomorskiej nauki i kultury XIX i początku XX wieku*, Szczecin 2000, s. 69.

⁸ *Statut der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Beschlossen am 5. Mai 1885. Landesherrlich bestätigt am 7. April 1886*, Stettin 1888, s. 5 i n.

⁹ Zob. W. Rave, *Das Stammbuch des Georg Rave*, [online] www.familie-rave.de [dostęp 8.06.2018].

¹⁰ E. Kubisch, *Pfarrer Joseph Niesert in Velen. Ein münsterländisches Gelehrten- und Sammlerleben der Spätromantik*, „Westfälische Zeitschrift – Zeitschrift für Vaterländische Geschichte und Altertumskunde” 1967, Bd. 117, s. 3-48.

zaowocowały wspaniałym księgozbiorem, a inkunabuły z niego pochodzące znalazły się później w wielu europejskich księżnicach. Wśród nich można wymienić dwie biblioteki szczecińskie¹¹. Omawiany egzemplarz łacińskiej *Biblii* zawiera również interesujące zapiski pochodzące z przełomu XVI i XVII w. Księga posiada ręcznie malowane inicjały i skromne ozdoby marginalne. Obok sygnetu drukarskiego N. Kesslera, dawny jej użytkownik zapisał zdanie: „Ao 1487 Ante Luther et Calvinum 30 Annis impressa”. Jest to jedyny przykład zażytkowej *Biblii* w tym zasobie, drukowanej przed wprowadzeniem reformacji.

Pozostałe egzemplarze *Biblii* w księgozbiornie biblioteki APSz, to edycje luterzańskie. W czasie reformacji wydania Pisma Świętego były niezwykle popularne, zgodnie z reformacyjnym hasłem powrotu do *Biblii* jako jedyne-go źródła objawienia¹². Z 1702 r. pochodzi *Biblia* drukowana w Ratzeburgu przez Sigismunda Hofmanna, poprzedzona przedmową superintendenta kościoła w Lubece Georga Heinricha Götzena (1667-1728). Wydanie notowane w omawianym księgozbiornie wyróżnia się materiałem graficznym oraz oryginalną oprawą¹³.

Z kolei *Biblia* zwana *Dilherrowską* zyskała miano od nazwiska pastora Johanna Michaela Dilherra (1604-1669), wybitnej postaci życia kulturalnego XVII-wiecznej Norymbergi, pastora kościoła pw. św. Sebalda, słynnego retora, bibliotekarza, profesora teologii na Uniwersytecie w Jenie. Z pierwszego wydania pochodzi wstęp autorstwa Dilherra, zamieszczany też w kolejnych edycjach.

Biblia Dilherrowska była jedną z najpopularniejszych edycji Biblii tłumaczonej przez dra Marcina Lutera. Ceniona była zwłaszcza za przystępność, „ekonomiczność” i czytelność dwuszpaltowego druku, bogactwo materiału ilustracyjnego¹⁴.

Nazywana była również *Biblią* rodzinną jako, że pozostawała przez dzieściolecia w rodzinach, będąc lekturą zarówno dorosłych jak i dzieci, które miały tu bogaty materiał ilustracyjny i odpowiednie komentarze¹⁵. Okazała się wielkim sukcesem wydawniczym doczekując się 32 wydań. Egzemplarz

¹¹ W zbiorach szczecińskich oprócz biblioteki APSz jeden inkunabuł z proveniencją Nieserta przechowywany jest w Księżnicy Pomorskiej – *Praeceptorium divinae legis, sive Expositio decalogi*, Nürnberg 1496. Zob. *Katalog inkunabułów Księżnicy Pomorskiej w Szczecinie*, oprac. A. Michalska i A. Łojko, Szczecin 2016, s. 51.

¹² J. Mandziuk, *Księgozbiór przy Kościele św. Jakuba w Nysie (Analiza zawartości)*, „Roczniki Biblioteczne” 1976, nr 3-4, s. 581.

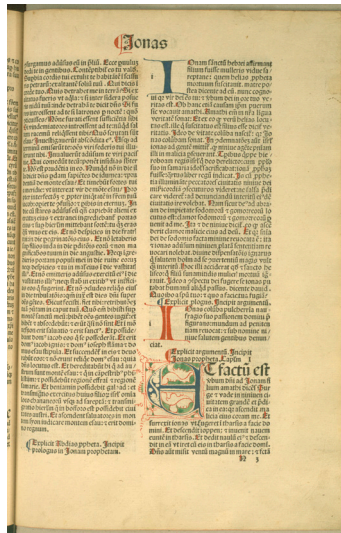
¹³ *Das ist Die ganze Heil. Schrifft, Alt- und Neuen Testaments, Verdeutschet durch Doct. Martin Luther, Nebst dem Anhang des 3. und 4. Buchs Esra, auch des 3. Buchs der Maccabäer, Nach Dem Städtischen Exemplar und der Teutschen Sprache Gründen Von neuen auffß allerfleißigste übersehen, und jetzund mit viel mehr Figuren gezieret; Sampt einer Vor-Rede Hn. D. Georg Henrich Götzen, Superintendentis der Kirchen zu Lübeck...*, Ratzeburg 1702. Biblioteka APSz, sygn. III/82.

¹⁴ Cyt. za *Wiara jak serce ze spiżu. Skarby kościoła Pokoju w Świdnicy*, pod red. P. Oszczanowskiego, Świdnica 2012, s. 36.

¹⁵ Tamże s. 36.

przechowywany w bibliotece APSz – będący 14. edycją z 1706 r. – posiada frontyspis, trzy całostronicowe sztychy, jak też stylową oprawę z epoki¹⁶.

Fot. 1-2. *Biblia Latina*, Basel 1487. Źródło: biblioteka APSz, sygn. S/1. Zdjęcie: Marek Lupa

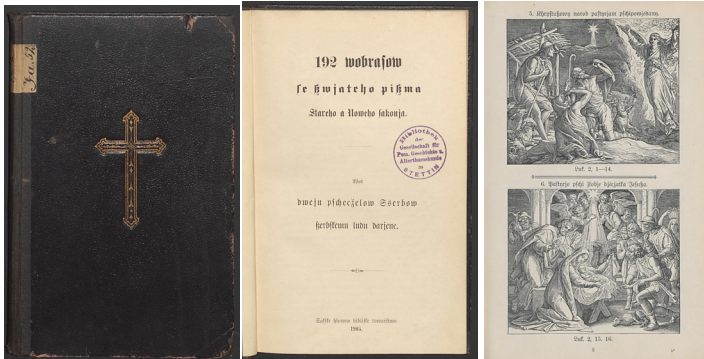
Biblia Germanica wydana w 1729 r. w Tybindze ma kilka tytułów-określników: *Cotta-(Cottasche) Bibelwerk* od nazwiska drukarza, *Pffafsche Bibelwerk* od nazwiska autora wstępu, oraz *Tübinger Bibelwerk* od miejsca wydania. Dzieło ozdobione miedziorytami z podpisami w językach łacińskim, niemieckim i francuskim. Edycja *Starego Testamentu* została przygotowana przez kanclerza uniwersytetu w Tybindze Christopa Matthausa Pffaffa (1686-1760), *Nowego Testamentu* przez jego szwagra teologa Johanna Christiana Klemma (1688-1754). Wydanie zaopatrzone w aparat pomocniczy w postaci objaśnień, komentarzy i przedmów mających ułatwić zrozumienie tekstu. W licznych jego wariantach wystąpiły różnice w zakresie m.in. materiału ilustracyjnego. Omawiana publikacja z biblioteki APSz jest skromniejszą edycją, posiadającą jednakże dwie piękne winiety nagłówkowe oraz mapę¹⁷. W egzemplarzu wid-

¹⁶ *Biblia, Das ist Die gantze Heilige Schrifft, deß Alten und Neuen Testaments. Wie solche von Martin Luther ... zu übersetzen angefangen ... und Vor einigen Jahren bereits Mit den Summarien Herrn Johann Sauberti Seel ... ausgefertiget ... Samt einer Vorrede Herrn Johann Michael Dilherms...*, Nürnberg 1706. Biblioteka APSz, sygn. III/63.

¹⁷ *Biblia, Das ist, Die gantze Heilige Schrifft Alten und Neuen Testaments Nach der Uebersetzung und mit den Vorreden und Randglossen D. Martin Luthers, mit Neuen Vorreden, Summarien, weitläuffigen Parallelen, Anmerkungen und geistlichen Anwendungen, auch Gebeten auf jedes Capitel: Wobei zugleich Nöthige Register und eine Harmonie des Neuen Testaments beygefüget sind*

nieje XIX-wieczna notka proveniencyjna z nazwiskiem Ludwiga Gentza, „Aus dem städtischer Obdach vom Almosen Empfänger Ludwig Gentz”.

Fot. 3-5. Okładka, karta tytułowa i ilustracja z łużyckiej *Biblii* obrazkowej z 1905 r. Źródło: biblioteka APSz, sygn. B 7207. Zdjęcie: Agnieszka Mazurkiewicz

Wśród XX-wiecznych wydań biblijnych trzeba wymienić łużyckie *192 wobrasow se śwjateho pißma Stareho a Noweho sakonja : wot dweju pscheczelow Sserbow ßerbskemu ludu darjene* (Drezno 1905) jako przykład *Biblii* obrazkowej. Wydawnictwa tego typu przeznaczone dla masowego czytelnika, zawierały ilustracje, uzupełniane krótkimi cytatami lub wierszami objaśniającymi¹⁸. Wydawnictwo to trafiło do zbiorów Towarzystwa Historycznego jako dar Górnołużyckiego Towarzystwa Naukowego (Oberlausitzer Gesellschaft der Wissenschaften) i stanowi jeden z ciekawszych w tym zasobie luzatyków.

Analizując edycje biblijne zachowane do dzisiaj w omawianym księgozbiorniku, warto wspomnieć też o stratach, czyli egzemplarzach, których tytuły odnajdujemy już tylko w katalogach biblioteki Towarzystwa Historycznego. W wykazie druków za lata 1850-1900 odnotowano następujące wydania *Biblii*: bazylejskie z 1588 r., wirtenberskie z 1670 r., słynną *Biblię Pentapla* z 1711 oraz edycję w języku łużyckim wydaną w Budziszynie w 1742 r.¹⁹

Ausgefertiget unter der Aufsicht und Direction Christoph Matthaei Pfaffen, Der Heil. Schrifti Doctorn, Professorn, Cantzlern und Probstn zu Tübingen, auch Abbtm des Closters Lorch..., Tübingen 1729. Biblioteka APSz, sygn. III/147.

¹⁸ *192 wobrasow se śwjateho pißma Stareho a Noweho sakonja : wot dweju pscheczelow Sserbow ßerbskemu ludu darjene*, [Dresden] 1905. Biblioteka APSz, sygn. B 7207.

¹⁹ APSz, zespół PTHA, Alphabetischer Catalog der Druckschriften in den Bibliotheken der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altherthumskunde zu Stettin: 1850-1900, sygn. 189, s. 40. Na temat *Biblii* wydanej w Budziszynie w 1742 r. zob. E. Głowacka, J. Tondel, *Cenne i rzadkie egzemplarze książki religijnej znajdujące się w zbiorach starych druków Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*. Cz. 1, [w:] *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu*

W kolejnym spisie książek, w którym całość piśmiennictwa podzielono na dwanaście działów głównych oraz wyodrębniono poddziały i podpunkty²⁰, zagadnienia dotyczące religii otwiera dział „II C Rechtswissenschaft”, gdzie w poddziale trzecim znalazł się podpunkt „Kirchenrecht”²¹ zawierający dziewięć pozycji o sygnaturze literowej „Gm”. W dziale „II G Allgemeine Wissenschaftskunde-Sprach und Literaturwissenschaft”, w poddziale trzecim zatytułowanym: „Literatur Wissenschaft” w podpunkcie „a” zatytułowanym: „Literaturgeschichte, Bibliographie und Bibliothekswesens” także wpisano wydawnictwa religijne, którym nadano sygnaturę literową „Hm”. Znalazły się tutaj dwa inkunabuły – wspomniana na początku „Biblia Latina”, [sygn.] „Hm 95”²² oraz niezachowane dzieło Tomasza z Akwinu: „Tractatus de periculis contingentibus circa sacramentum eukaristie”, Ulm 1473, [sygn.] „Hm 101”²³. Natomiast w podpunkcie „e” zatytułowanym: „Dissertationen” zarejestrowano dysertacje teologiczne „Theologische Dissertationen” mające sygnaturę „Hu”²⁴ i liczące ogółem 33 pozycje. W dziale „II H Theologia und Schülererhaltenisse”, który możemy uznać za podstawowy dla omawianej w niniejszym artykule literatury, znalazły się następujące poddziały:

1. „Kirchengeschichte” zawierający 59 pozycji o sygnaturze „Hy”²⁵.
2. „Kirchenverfassung und Lehre” zawierający 47 pozycji o sygnaturze „Hz”²⁶.
3. „Erbauungsschriften, Predigten, Kirchenmusik” zawierający 54 pozycje o sygnaturze „Ja”²⁷.

W tymże poddziale oznaczonym sygnaturą „Ja” zarejestrowano następujące wydania Pisma Świętego:

- „Die Bibel Plattdeutsch, Wittenberg 1545” [sygn.] „Ja 31”;
- „L. Osiander: Biblia die gantze Heil. Schrift D.M. Lutheri, Lüneburg 1650” [sygn.] „Ja 46”;
- „Biblia das ist die ganze Heilige Schrift, Wittenberg 1670” [sygn.] „Ja 29”;
- „desgl. Nürnberg 1686 [sygn.] „Ja 28”;
- „desgl. Nürnberg 1702 [sygn.] „Ja 45” ;

Mikołaja Kopernika. Cz. 3, [red. nauk. B. Ryszewski], Toruń 1987, s. 164. W opracowaniu Marii Strutyńskiej *Dawne Bible w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Rękopisy. Stare druki. Wystawa zorganizowana z okazji 350lecia Colloquium Charitativum Toruń 13-27.10.1995*, Toruń 1995, odnotowano ten egzemplarz z proveniencją: „Szczecin – Biblioteka Pomorskiego Towarzystwa Historii i Archeologii”, s. 67.

²⁰ APSz, zespół Archiwum Państwowe w Szczecinie/Staatsarchiv, Katalog der in Besitz der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde befindlichen Bibliothek, sygn. 1869.

²¹ Tamże, s. 31-32.

²² Tamże, s. 241.

²³ Tamże, s. 240.

²⁴ Tamże, s. 305-310.

²⁵ Tamże, s. 346-353.

²⁶ Tamże, s. 354-363.

²⁷ Tamże, s. 364-373.

„desgl. Halle 1719 [sygn.] „Ja 42”;

„Biblia Pentapla d. in die Bücher der Heiligen Schrift nach fünffacher Deutscher Verdolmetzung (Schiffbeck bei Hamburg 1711 u. 1712 [sygn.] „Ja 27”;

„Biblia, To je, Zylé Szwjate Pißmo Stareho a Noweho Sakonja, predywot D. Marcina Luthra do njemskeje, Budjssin 1905 [sygn.] „Ja 51”²⁸.

Oprócz wymienionych powyżej egzemplarzy *Biblii*, w poddziale tym odnotowano wydawnictwo autorstwa Floriana Ceynowy *Pjnc glavnech woddzalov Evanjelickjeho Katechizmu z Niemjetckjeho na Kasebsko- Slovjensky jezek przełożel Wójkasin ze Slawosena, Schwetz 1861* [sygn.] „Ja 22”²⁹. Ceynowa, będąc członkiem szczecińskiego Towarzystwa Historycznego, przysyłał doń swoje prace, niejednokrotnie z dedykacjami dla tegoż. Z ceynowanów przechowywanych do dzisiaj w bibliotece APSz i jednocześnie zawierających treści religijne, możemy wymienić tytuł wydany w Gdańsku w 1850 r.: *Xążeczka dlo Kaszebov przez Wójkasena*, w której znajdowały się Pocerz i Nabożenstwo codzenne³⁰.

Literatura religijna znalazła się też w katalogu Towarzystwa Historycznego obejmującym pomeranika³¹. Spis ten obejmuje dziesięć działów głównych, wśród których odnotowujemy następujące dotyczące religii:

Dział „I D Verfassung und Verwaltung”

poddział 5 „Rechtswissenschaft”

podpunkt „b Kirchenrecht” [sygn.] „Bn”³²;

Dział „I E Kirche und Schule”

poddział 1 „Geschichte der Kirche und kirchliche Ordnungen”

podpunkty

a) „Allgemeinen Kirchengeschichte” [sygn.] „Bs”³³;

b) „Einzelne Abhandlungen zur Kirchengeschichte” [sygn.] „Bt”³⁴;

c) „Verordnungen Konsistorial und Synodal-beschlüsse, Matricelwesen etc.” [sygn.]

²⁸ Tamże, s. 364-365.

²⁹ Tamże, s. 370.

³⁰ *Xążeczka dlo Kaszebov przez Wójkasena*, Gdańsk 1850. Biblioteka APSz, sygn. B 207. Zob. też J. Kosman, *Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde) i jego biblioteka w kręgu zainteresowań słowiańskich i kaszubskich*, [w:] *Językowy, literacki i kulturowy obraz Pomorza*. T. 3, red. A. Iwanowska, M. Klinkosz, Z. Lica, Gdańsk 2016, s. 281-298 oraz Z. Szultka, *Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde in Stettin a kwestia początków badań nad Słowiańszczyzną i kaszubszczyzną*, [w:] *VI Konferencja Kaszubsko-Pomorska pt. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska toponomastyka i onomastyka na przestrzeni dziejów. Materiały z konferencji, Darłowo, 8-9 września 2000*, pod. red. W. Łysiaka, Poznań 2001, s. 153-173.

³¹ APSz, zespół Archiwum Państwowe w Szczecinie/Staatsarchiv, Katalog der in Besitz der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde befindlichen Bibliothek, Pomerania, sygn. 1866.

³² Tamże, s. 207-208. Liczba zarejestrowanych pozycji 6.

³³ Tamże, s. 220. Liczba zarejestrowanych pozycji 7.

³⁴ Tamże, s. 221-231. Liczba zarejestrowanych pozycji 114.

„Bu”³⁵;

poddział 2. „Geschichte der einzelnen Kirchen, Kloster, Stifte, und darauf bezügliche Gelegenheitsschriftum”

podpunkty:

„Stettiner” [sygn.] „Bv”³⁶;

„Zu der Provinz” [sygn.] „Bw”³⁷;

poddział 3. „Kirchliche un religiöse Schriftum”

podpunkty:

a) „Kirchliche Lehre und Gebrauche betreffende Schriften” [sygn.] „Bx”³⁸;

b) „Erbauungsschriften und Predigten” [sygn.] „By”³⁹;

c) „Bibel und Catechismus” [sygn.] „Bz”⁴⁰;

d) „Gesang, Gebet, Kirchenmusik” [sygn.] „Ca”⁴¹;

Dział I H „Allgemeine Wissenschaftskunde, Literatur etc”.

poddział 5) „Dissertatione”

podpunkt a) „Theologische” [sygn.] „Dy”⁴².

Liczba kilkuset zarejestrowanych tu publikacji może świadczyć o wadze, jaką przywiązywano do gromadzenia literatury religijnej.

³⁵ Tamże, s. 232-238. Liczba zarejestrowanych pozycji 40.

³⁶ Tamże, s. 239-245. Liczba zarejestrowanych pozycji 37.

³⁷ Tamże, s. 246-252. Liczba zarejestrowanych pozycji 68.

³⁸ Tamże, s. 253-266. Liczba zarejestrowanych pozycji 82. W podpunkcie tym odnotowano ważne dzieło: „Missale ecclesiae Caminensis. Impressum Norimbergae tempore Pestilentiae a Georgio Stuchs ex Sulzbach 1506” [sygn. „Bx 1”], tamże, s. 262. Ów mszał kamiński podarował bibliotece Towarzystwa Historycznego, następca tronu pruskiego książę Fryderyk Wilhelm. Po 1945 r. księga trafiła do Muzeum Narodowego w Szczecinie, a następnie do zbiorów Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej (obecnie Książnica Pomorska), gdzie przechowywana jest do dzisiaj. Na temat mszału zob. „Baltische Studien” 1838, H. 1, s. 145 oraz M. Szukała, dz.cyt, s. 97.

³⁹ Tamże, s. 267-284. Liczba zarejestrowanych pozycji 121.

⁴⁰ Tamże, s. 285-287. Liczba zarejestrowanych pozycji 21. W podpunkcie tym odnotowano m.in. słynną tzw. *Biblię Bartiańską – Biblia Dat is: De gantze hillige Schriftt...*, Barth 1588. [Sygn.] „Bz 8”, tamże, s. 286. Egzemplarz ten wydany w oficynie książęcej w Barth, do lat 40. XX w. był jeszcze obecny w szczecińskim Archiwum. Po II wojnie światowej zaginął. To cenne wydawnictwo posiadało także m.in. muzeum regionalne w Trzebiatowie (Kreis-Heimatmuseum in Treptow a. Rega).

⁴¹ Tamże, s. 288-293. Liczba zarejestrowanych pozycji 41.

⁴² Tamże, s. 551-561. Liczba zarejestrowanych pozycji 61. W cytowanym katalogu pomaraników można zauważyć pewien brak konsekwencji w nazewnictwie poszczególnych działów, jakie występują w spisie treści i w samym katalogu. Przykładem może być Dział „I E”, który w spisie treści zawierał poddział „2. Geschichte der einzelnen Kirchen, Kloster, Stifte, und darauf bezügliche Gelegenheitsschriftums” oraz podpunkty: a) „Stettiner” i b) „Zu der Provinz”. Tymczasem w dalszej części katalogu mamy do czynienia z oznaczeniem tychże: „Stettiner Kirchen, Klöster, Stifte und darauf bezügliche Gelegenheitsschriften” oraz „Kirchen, Klöster und Stifte in der Provinz und darauf Gelegenheitsschriften”. Było to m.in. wynikiem braku jednolitych reguł klasyfikacji piśmiennictwa w bibliotekach stowarzyszeniowych.

W kolejnym katalogu biblioteki Towarzystwa Historycznego tematyka religijna pojawia się w dziale: „E. Kirche und Schule”⁴³. Warto w tym miejscu powołać się również na katalog biblioteki niemieckiego Archiwum Państwowego w którym w dziale „A. Allgemeine Geschichte” oraz „B. Deutschland” wydzielono poddziały „K. Kirchengeschichte” oraz dział „F. Kirche und Schule”, a w nim poddziały: „Katholische Kirche” i „Evangelische Kirche”⁴⁴.

Fot. 6. Karta tytułowa dzieła *Joannis Tauleri des heiligē lerers Predig/fast frucht bar zů ein recht christlichen leben...*, Basel 1521.
Źródło: biblioteka APSz, sygn. S/6. Zdjęcie: Marek Lupa

W księgozborze Towarzystwa Historycznego i Archiwum Państwowego znalazły się nieliczne katechizmy, kazania, śpiewniki, modlitewniki i żywoty świętych. Reprezentacją katechizmu może być wydanie frankfurckie Lutra z 1601 r.⁴⁵ Warto zwrócić też uwagę na kazania Johanna Taulera (1301-1361), wybitnego kaznodziei z okresu późnego średniowiecza, należącego do nadreńskiej szkoły mistycznej⁴⁶. Biblioteka APSz posiada edycję bazylejską jego

⁴³ APSz, zespół Archiwum Państwowe w Szczecinie/Staatsarchiv, Katalog der Bibliothek der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, sygn. 1590.

⁴⁴ APSz, zespół Archiwum Państwowe w Szczecinie/Staatsarchiv, Katalog der Bibliothek der Koenigliche Staatsarchiv zu Stettin, sygn. 1797, s. 1-2.

⁴⁵ *Enchiridion Der kleine Catechismus, für die Gemeine Pfarherren vnnnd Prediger*, Frankfurt an der Oder 1601. Biblioteka APSz, sygn. I/57 adl.

⁴⁶ Zob. J. Tauler, *Kazania*, tł. W. Szymona, Poznań 1985; J. Misiurek, *Złoty okres niemieckiej mistyki*, Lublin 1992.

kazań, wytłoczoną w oficynie Adama Petri w 1521 r.⁴⁷ Egzemplarz ten ma kilka znaków własnościowych, m.in.: „Ex Libris fratru[m] Schefflariensis; „Duplum Bibliothecae regiae Monacensis” i wreszcie „König. Staats-Archiv zu Stettin” z oznaczeniem dawnej sygnatury „A.h. 19”.

Die unter so vielen kräftigen Buß-Stimmen in Schwachheit mitrufende Evangelische Prediger- u. Hirten-Stimme... to z kolei cieszący się wielką popularnością zbiór kazań i rozmyślań na tematy ewangeliczne autorstwa Gottfrieda Kleintera (1691-1767), niemieckiego duchownego, wybitnego kaznodziei i poety, autora pieśni kościelnych⁴⁸. Egzemplarz z biblioteki APSz nie posiada karty tytułowej, dlatego ustalenie roku wydania wymaga przeprowadzenia badań porównawczych, natomiast jako miejsce wydania możemy wskazać Jelenią Górę⁴⁹.

Spośród cieszącej się dużą popularnością literatury postyllograficznej uwagę zwraca notowany w zasobie APSz tytuł *Postilla, Das ist: Außlegung der Episteln und Evangelien, Auff alle Sonntage und vornehmsten Feste durch das gantze Jahr/ Für die einfältigen Christen in Frag-Stücke verfasset Durch Jhan-nem Spangenberg...* (Lüneburg 1733)⁵⁰. To bogato ilustrowane dzieło zostało opracowane przez Johanna Spangenberga (1484-1550), teologa i reformatora, autora m.in. kazań pogrzebowych i książek nabożnych. Wśród jego opracowań to właśnie *Postilla* wprowadzająca w problematykę Pisma Świętego cieszyła się szczególnym zainteresowaniem czytelników.

Podjmując krótko wątek druków muzycznych, można wskazać na kilka luterzańskich publikacji zachowanych w analizowanym zasobie. Najstarszy zbiór pieśni reprezentuje publikacja *Geistliche Deutsche Lider D. Martini Lutheri und anderer fromen Christen...* wydana we Frankfurcie nad Odrą w 1607 r. w opracowaniu Bartholomausa Gesiusa (1562-1613), niemieckiego teologa,

⁴⁷ Joannis Tauleri des heiligē lerers Predig/fast frucht bar zū eim recht christlichen leben. Deren Predigen gar nah hie in disem büch des halb-teyls meer seind dañ in andern vorgetruckten bücherē..., Basel 1521. Biblioteka APSz, sygn. S/6.

⁴⁸ G. Kleiner, *Die unter so vielen kräftigen Buß-Stimmen in Schwachheit mitrufende Evangelische Prediger- u. Hirten-Stimme. Das ist: Erbauliche und gottselige Betrachtungen über die Evangelia auf alle Sonn- Fest- und Feiertage des ganzen Jahres; zu Mittheilung heilsamer Lehre, kräftiger Ermahnung und erquickenden Trostes in öffentlicher Gemeine vorgetragen. Nachgehends aber auf Begehren und Suchen gottseliger Herzen nebst Eilf Paßions-Betrachtungen über das 26 und 27 Capitel Matthai, wie auch einer Kirchweih- und Christnachts-Erbauung, im Vertrauen auf göttliche Güte dem Druck überlassen*, Hirschberg 178? Biblioteka APSz, sygn. III/172.

⁴⁹ Na temat tego zbioru kazań zob. *Wiara jak serce...*, s. 41-42. Znajdujemy tutaj informację, iż większość prac G. Kleintera było wydawanych w oficynie Dietricha i Immanuela Krahnów w Jeleniej Górze.

⁵⁰ J. Spangenberg, *Postilla, Das ist: Außlegung der Episteln und Evangelien, Auff alle Sonntage und vornehmsten Feste durch das ganze Jahr/ Für die einfältigen Christen in Frag-Stücke verfasset/ Durch JOHANNEM Spangenberg. Mit Chur-Fürstl. Braunsch. Lüneb. Durchl. PRIVILEGIIS. [Vorrede D. Martini Lutheri]*, Lüneburg 1733. Biblioteka APSz, sygn. II/29.

kompozytora, kantora, autora ewangelickich pieśni kościelnych⁵¹. Omawiane wydawnictwo w jego opracowaniu, stanowiące źródło do poznania ówczesnej sztuki śpiewu, należy określić jako prawdziwe cymelium. W zasobie biblioteki APSz notujemy też dwie edycje greifswaldzkiego *Buß-vnd Beht-Glocke...* Były to „nabożne” publikacje wzywające do pokuty i modlitwy z wykorzystaniem pieśni. Wydanie z 1641 r. wyróżnia się bordiurową stroną tytułową, drugie, z 1659 r. ozdobione jest drzeworytową ilustracją⁵².

W 1638 r. w Gryficach (Greifenberg) założono Towarzystwo Pobożnie Śpiewające (Die Gottsingende Gesellschaft), będące chórem wykonującym utwory sakralne i świeckie, w którym aktywnie udzielał się ówczesny burmistrz Gryfic Johann Möller (1623-1680)⁵³. Muzykę dla chóru komponował pastor Thomas Hoppe (1628-1703), pochodzący z Rzęskowa koło Gryfic, a autorem słów pieśni religijnych był sam Möller. W skład Towarzystwa wchodziłi głównie przedstawiciele rady miejskiej i okolicznej szlachty. Möller i Hoppen stworzyli dzieło: *Greiffenbergische Psalter- und Harfen-Lust, wieder allerley Unlust, welche unter Gottes mächtigem Schutze und Churfürstlich Brandenburgischen Gnadenschaften von der daselbst Gott singenden Gesellschaft, in Vertraulichen Zusammenkünsten durch zweyer Gesellschafter, Joh. Möllers, Geistliche Lider, und Thomas Hoppen Neue Melodeyen, zu sonderbarer Gemüthsergötzunge, ordentlich ange stellt wird, und bewährt erfunden ist. 1-4 Th.*, wydane w Szczecinie między 1673 a 1675 r. Psalterz ten składał się z czterech drukowanych części oraz rękopiśmiennego dodatku zawierającego kolejne numery pieśni. Jeden egzemplarz z owym

⁵¹ *Geistliche Deutsche Lieder D. MART. LUTHERI : Vnd anderer from[m]en Christen Welche durch gantze Jar in der Christlichen Kirchen zu singen gebräuchlich Mit vier vnd fünf Stimmen schlecht contrapunct weise nach gewöhnlicher gemeiner Choral Melodien richtig vnd lieblich gesetzt Durch BARTHOLOMAEUM GESIUM...*, Frankfurt an der Oder 1607. Biblioteka APSz, sygn. I/55.

⁵² *Buß-vnd Beht-Glocke, Christlicher Gesänge, Gebete, Biblischer Texte vnd Collecten, welche zu Greiffswald in den verordneten Beht-Stunden, Wochentlich ... gebetet vnd gelesen werden...*, Greifswald 1641. Biblioteka APSz, sygn. I/224 adl; *Buß-und Beht-Glocke, Christlicher Gesänge, Gebete, Biblischer Texte und Collecten, welche zu Greiffswald in den verordneten Beht-Stunden, Wochentlich ... gebetet und gelesen werden...*, Greifswald 1659. Biblioteka APSz, sygn. I/225 dl.

⁵³ P. Gut, *Gryfice w 2. połowie XVII i w XVIII wieku (1653-1806)*, [w:] *Gryfice. Dzieje miasta. Praca zbiorowa*, pod red. T. Białeckiego, Szczecin 2013, s. 154-155. Zob. też: C. Dittmar, *Über den Liederdichter Johann Möller, den Gründer der Gottsingenden Gesellschaft zu Greiffenberg i. P.*, Greifswald 1904. J. Möller po śmierci rodziców trafił pod opiekę wuja Matthäusa Möllera – burmistrza Gryfic. Po wstępnej edukacji w rodzinnych Gryficach, udał się do Kołobrzegu, a następnie do Słupska (Stolp). Tutaj dawał korepetycje dzieciom swego protektora, radcy Tessena, który udzielił mu gościny w swoim domu. W 1643 r. rozpoczął studia na uniwersytecie w Królewcu wybierając fakultet prawniczy. Niestety skromne środki finansowe jakimi dysponował pozwoliły mu studiować jedynie przez rok. Po powrocie do rodzinnego miasta przez sześć lat (1644-1650) był prorektorem w tutejszej szkole. W kolejnych latach pełnił funkcje adwokata w pomorskim sądzie nadwornym w Szczecinie (Hofgericht) oraz rajcy miejskiego w Gryficach. W 1657 r. wybrano go na urząd burmistrza Gryfic. Wiele pieśni sakralnych i świeckich Möllera uległo zniszczeniu w czasie pożaru Gryfic w 1658 r. Ocalały ich zbiór znalazł się w omawianym tomie *Greiffenbergische Psalter- und Harfen-Lust...*, zob. C. Dietmar, dz. cyt., s. 1, 5.

dotąd miał znajdować się w bibliotece zamkowej w Płotach (Plathe), drugi – w bibliotece Towarzystwa Historycznego w Szczecinie⁵⁴. Dzieło to traktowane było jako bardzo rzadkie, o czym pisał m.in. Johann Carl Conrad Oelrichs⁵⁵. Hermann Riemann omawiając w monografii Gryfic dzieje Towarzystwa Pobożnie Śpiewającego powtórzył za Oelrichsem informację o unikatowości druku. Sam posiłkował się egzemplarzem pochodzącym z biblioteki zamkowej Ostenów w Płotach⁵⁶. Oelrichs natomiast podał informację, iż psalter z rękopiśmiennym dodatkiem posiadał pastor Johann Friedrich Wachs (1714-1773) z Kołobrzegu⁵⁷. *Greiffenbergische Psalter- und Harfen-Lust...* (Szczecin 1673-1675) będący dziś w posiadaniu biblioteki APSz⁵⁸ trafił do zbiorów szczecińskiego Staatsarchiv w spuściźnie Juliusa Bohlena von Bohlenorfa (1820-1882), posiadacza ziemskiego i kolekcjonera. Nie zachował się natomiast egzemplarz należący do Towarzystwa Historycznego, tym samym nie pozostał żaden ślad po arcyraadkim dodatku rękopiśmiennym zawierającym numery pieśni od 105 do 148.

Omawiany zbiór starych druków zawiera oczywiście interesujące dzieła dla badaczy historii zgromadzeń zakonnych. Warto w tym kontekście przywołać traktat *Ausführliche Geschichte aller geistlichen und weltlichen Kloster- und Ritterorden für beyderley Geschlecht...* autorstwa Pierra Hippolyta Helyota (1660-1716), francuskiego franciszkanina i historyka. W oryginale ukazał się on na początku XVIII w., stając się z biegiem czasu fundamentalnym źródłem wiedzy na temat historii zakonów rycerskich i świeckich w różnych aspektach. To wielotomowe wydawnictwo zawiera też cenny materiał ikonograficzny w postaci licznych ilustracji miedziorytowych, przedstawiających stroje zakonne, żeńskie i męskie. W zasobie biblioteki APSz notujemy niemieckie tłumaczenie dzieła wydawane, w kolejnych tomach, w latach 1753-1756⁵⁹. W tomach od 1 do 8 (brak tomu 6), swój znak własnościowy pozostawił Theodorus Knevels z Magdeburga. Kolejnym właścicielem egzemplarzy była

⁵⁴ C. Dittmar, dz. cyt., s. 6.

⁵⁵ J.C.C. Oelrichs, *Entwurf einer Bibliothek zur Geschichte der Gelahrheit in Pommern*, Alten Stettin 1765, s. 126-127. Większość publikacji dziewiętnastowiecznych wspominających to wydawnictwo powielala informacje zawarte u Oelrichsa określając to dzieło jako „sehr seltene”. Zob. *Die Liedertafeln*, „Allgemeine Musikalische Zeitung” 1832, Nr. 43, szp.716-717.

⁵⁶ H. Riemann, *Geschichte der Stadt Greiffenberg in Pommern*, Greiffenberg i. P. 1862, s. 212-213.

⁵⁷ J.C.C., Oelrichs, *Fortgesetzte Historisch-Diplomatische Beyträge zur Geschichte der Gelahrtheit, besonders im Hertzogthum Pommern*, Berlin 1770, s. 198.

⁵⁸ *Greiffenbergische Psalter- und Harfen-Lust...*, Stettin 1673-1675. Biblioteka APSz, sygn. III/81.

⁵⁹ P. Hippolyt Helyots *ausführliche Geschichte aller geistlichen und weltlichen Kloster- und Ritterorden für beyderley Geschlecht, in welcher deren Ursprung, Stiftung, Regeln, Anwachs, und ... imgleichen der Verfall und die Aufhebung einiger, ... wie auch die Lebensbeschreibungen der Stifter und Verbesserer hinlänglich vorgestellt, und ... in ... vielen Kupfern nach dem Leben abgebildet werden. Aus dem Französischen übersetzt*, Leipzig 1753-1756. Biblioteka APSz, sygn. III/141/1-5, 7-8.

biblioteka rejencji szczecińskiej, której zbiory trafiły do szczecińskiego archiwum. Oprócz siedmiu tomów tworzących serię i mających jednolitą oprawę introligatorską, zachował się pojedynczy egzemplarz drugiego tomu (1753), który stanowi przykład wydania luksusowego, bowiem w odróżnieniu od tomów serii mających czarno-białe ilustracje, zawiera sztychy kolorowe⁶⁰.

Fot. 7. *Ausführliche Geschichte aller geistlichen und weltlichen Kloster- und Ritterorden für beyderley Geschlecht...* Źródło: biblioteka APSz, sygn. III/141/2; III/142/2. Zdjęcie: Grażyna Lupa

W dawnych księgozbiorach szczecińskich nie mogło zabraknąć publikacji dotyczących św. Ottona z Bambergu. Spośród książek poświęconych Apostołowi Pomorza Zachodniego można wymienić rocznicowe wydawnictwo opublikowane w Szczecinie w 1824 r.: *Das ist das Ottobüchlein, darinnen einfältiglich beschrieben steht, wie die Pommern mit Hilfe Gottes durch ihren Apostel Otto zum Christenthum sind bekehret worden : eine Schrift für die pommersche Jugend auch dem lieben christlichen Bürgers- und Bauersmanne ganz nützlich zu lesen von Ernst Bernhardt*. Książeczka, adresowana do szerokiego grona odbiorców, do dzieci, młodzieży i dorosłych, została wydana w 700. rocznicę chrztu Pomorza. W omawianym zasobie przechowywane są trzy egzemplarze tego wydawnictwa. Dwa pochodzą z księgozbioru archiwum⁶¹, jeden posiada pieczętkę Towarzystwa

⁶⁰ Biblioteka APSz, sygn. III/142/2.

⁶¹ Biblioteka APSz, sygn. 101, sygn. 230.

Historycznego⁶². We wszystkich zachował się alonż z zapisem nutowym utworu muzycznego upamiętniającego świętego oraz jego wizerunek w trzech wariantach. *Ottobüchlein* była niezwykle popularna, o czym świadczy fakt, iż w samym Szczecinie władze kościelne zamówiły 1112 egzemplarzy tego wydawnictwa.

Fot. 8. Szytych przedstawiający św. Ottona z Bambergu zamieszczony w *Das ist das Ottobüchlein...*, Stettin 1824. Źródło: biblioteka APSz, sygn. 101. Zdjęcie: Agnieszka Mazurkiewicz

W 1924 r. z okazji 800-lecia tegoż wydarzenia ukazała się w Szczecinie sztuka teatralna autorstwa historyka regionalisty Paula von Niessena (1857-1937) *Otto von Bamberg. Aufgeführt zum ersten Mal in Stettin zur 800 Jahrfeier der Christianisierung Pommerns*. Utwór ten posłużył młodzieży szkolnej do przygotowania inscenizacji upamiętniającej przyjęcie chrześcijaństwa na Pomorzu. W maju tego roku młodzież szczecińskiego Gimnazjum Mariackiego zrzeszona w szkolnym Towarzystwie Czytelniczym (Leseverein), odczytywała fragmenty tej właśnie sztuki w ramach cotygodniowych godzin głośnego czytania (Lesestunden)⁶³. Trzeba wspomnieć, iż egzemplarz tego wydawnictwa, zachowany w zbiorze biblioteki APSz⁶⁴, został подарowany

⁶² Biblioteka APSz, sygn. 47.

⁶³ APSz, zespół Gimnazjum Mariackie w Szczecinie, sygn. 1480, s. 98.

⁶⁴ Biblioteka APSz, sygn. 204.

szczeecińskiemu Staatsarchiv przez autora, który dzieło swe zadedykował tej właśnie instytucji.

Interesującym świadectwem czasu są legendy o świętych. Tematyka ta znalazła swój wyraz w książce pt *Legenden* autorstwa pastora Ludwiga Theobula Kosegartena (1758-1818). Przechowywane w bibliotece APSz dwutomowe wydanie tego dzieła z 1804 r. było pierwotnie w posiadaniu J. Bohlena von Bohlendorfa, a następnie wraz z jego spuścizną trafiło do niemieckiego Archiwum Państwowego⁶⁵. Według współczesnych autorowi przekazów prasowych, edycji legend zawierających treści etyczno-religijne przyświecała intencja odnowienia pamięci i wiary, jak też duchowego pokrzepienia kolejnych pokoleń⁶⁶.

Fot. 9. Frontysepis zamieszczony w pierwszym tomie dzieła: *Legenden* L.T. Kosegartena, Berlin 1804 r. Źródło: biblioteka APSz, sygn. 90. Zdjęcie: Agnieszka Mazurkiewicz

Na księgozbiór Towarzystwa Historycznego składały się w znacznej mierze darowizny, w których trafiała tutaj literatura religijna. Dary w postaci zabytkowych wydań *Biblii*, psalterzy, modlitewników itp. przechowywano, traktując je jako zabytki piśmiennictwa. Tym niemniej należy zwrócić uwagę na fakt, iż wydawnictwa o tematyce religijnej gromadzono również celowo. Dotyczy to zwłaszcza źródeł historycznych przydatnych do badań nad dziejami pomorskiego kościoła. Przykładem może być *Das Grosse Pomrische Kirchen Chronicon* czyli *Wielka Kronika Kościoła Pomorskiego*. Autorem tego opracowania był wybitny

⁶⁵ Biblioteka APSz, sygn. 90.

⁶⁶ *Literatur. Legenden. Von Ludwig Theoboul Kosegarten. 2 Bände, Berlin 1804*, „Der Freimüthige oder Ernst und Scherz” 1804, nr 103, s. 409.

pomorski teolog, profesor Pedagogium Książęcego Daniel Cramer (1568-1637). Kronikę napisaną w duchu luteriańskiej ortodoksji opublikowano po raz pierwszy w 1602 r. we Frankfurcie nad Menem. Kolejne wydania ukazywały się w latach 1603 (Szczecin), 1604 (Frankfurt nad Menem), 1628 (Szczecin). Biblioteka APSz posiada drugie wydanie poszerzone i poprawione z 1603 r.⁶⁷ oraz ostatnie z 1628 r., będące wersją najobszerniejszą⁶⁸. Jak wynika z rejestru wypożyczeń biblioteki, dzieło Cramera było wypożyczane m.in. przez Hugo Lemckego (1835-1925)⁶⁹ i Alfreda Haasa (1860-1950)⁷⁰ jednych z najbardziej twórczych członków Towarzystwa Historycznego. Zainteresowaniem cieszyła się także twórczość Joachima Bernhardta Steinbrücka (1725-1789), należącego do znamienitych pomorskich duchownych⁷¹. Jego studia nad lokalną historią i dziejami kościoła zaowocowały bogatym księgozbiorem oraz materiałami dotyczącymi genealogii pomorskiego kleru ewangelickiego, urzędników i szlachty, które gromadził ze źródeł archiwalnych, ksiąg kościelnych, druków ulotnych i gazet. Praca naukowa Steinbrücka zyskała uznanie współczesnych. W 1777 r. na uniwersytecie w Helmstädt nadano mu stopień magistra filozofii, a towarzystwa naukowe we Frankfurcie nad Odrą i Królewcu członkostwo. Towarzystwo Historyczne nabyło z jego spuścizny oraz spadkobierców rękopisy i druki dotyczące historii Pomorza, genealogii i historii Kościoła ewangelickiego na Pomorzu⁷². W zasobie biblioteki APSz zachowało się wiele jego prac dotyczących pomorskiego kościoła, po które, jak wynika z analizy wypożyczeń, chętnie sięgali członkowie Towarzystwa Historycznego⁷³.

⁶⁷ D. Cramer, *Pommerische Kirchen Chronica: Das ist: Beschreibung vn[d] ausführlicher Bericht, wie anfänglich durch Bischoff Otto von Bamberg, die Pommern auß Heidnischer Blindheit zum Christenthumb bekehret, vnnd folgens darbey biss auff den heutigen Tag erhalten worden sind ... in drey vnterschiedliche Bücher verfasset vnd aufgeführt...*, Alten Stettin 1603. Biblioteka APSz, sygn. I/200.

⁶⁸ D. Cramer, *Das Grosse Pomrische Kirchen Chronicon D. Danielis Crameri. Das ist Beschreibung und aussführlicher Bericht, was sich fürnemblich in Religions Sachen, von Enderung der Heydenschafft her, im Land zu Pomren, und zugehörigem Fürstenthumb Rügen, auch Graff- und Herrschafften, bey noch wehrendem Christenthumb, und dabey verlauffener Evangelischer Reformation, biß auff kegenwertige Zeit, begeben und zugetragen hat ... Zuvor niemahl also in Truck gegeben*, Alt Stettin 1628. Biblioteka APSz, sygn. III/62.

⁶⁹ Był historykiem, nauczycielem gimnazjalnym. Zasiadał we władzach Towarzystwa Historycznego. Opublikował wiele prac dotyczących historii Szczecina oraz źródeł do dziejów miasta. Na temat H. Lemckego zob.: O. Altenburg, *Hugo Lemcke. Ein Leben der Arbeit und des Erfolges*, Stettin 1935.

⁷⁰ Był historykim i etnografem. Po zdaniu egzaminu uprawniającego do nauczania w szkołach stopnia gimnazjalnego zatrudnił się w Gimnazjum Mariackim w Szczecinie. Podobnie jak Lemcke był autorem interesujących opracowań dotyczących historii Pomorza oraz członkiem Towarzystwa Historycznego. Na temat A. Haasa zob. E. Maier, *Prof. Dr. Alfred Haas-Leben und Werk*, „Baltische Studien”, NF 88, 2002, s. 122-128.

⁷¹ Na temat J.B. Steinbrücka zob. H. Moderow, *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*. I. Th., Stettin 1903, s. 485-486.

⁷² M. Szukała, dz. cyt., s. 97.

⁷³ Jako przykłady można podać: *Neue Sammlung Pommerscher Jubel-Prediger: dem*

Zaprezentowane przykłady piśmiennictwa religijnego ze zbioru biblioteki APSz nie wyczerpują oczywiście podjętego tematu. Literatura starodruczna o tematyce religijnej uwidoczniła została m.in. w przygotowanych w ostatnich latach katalogach starych druków tej biblioteki⁷⁴. Porównując jednakże stan posiadania biblioteki Towarzystwa Historycznego i niemieckiego Archiwum Państwowego z dzisiejszym zasobem trzeba wskazać na ogromne braki. Literatura ta figurująca w dawnych katalogach w różnych działach – zazwyczaj były to „Kirche und Schule” i „Theologia” – zachowała się jedynie szczątkowo. Księgozbiór ten został rozproszony w czasie II wojny światowej i po jej zakończeniu. Na podstawie analizy katalogów obu placówek można stwierdzić, iż literatura religijna doznała szczególnego uszczerbku w swej warstwie zabytkowej (druki XV-XVI w.) Tym niemniej to, co pozostało, chociaż nie dorównuje stanowi sprzed II wojny światowej, w dalszym ciągu może służyć jako ważny materiał do badań dziejów kościoła pomorskiego oraz dokumentuje ofertę wydawniczą z zakresu literatury religijnej w dawnych wiekach.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Państwowe w Szczecinie

– Zespół PTHA:

Alphabetischer Catalog der Druckschriften in den Bibliotheken der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altherthumskunde zu Stettin: 1850-1900, sygn. 189.

– Zespół Archiwum Państwowe w Szczecinie/Staatsarchiv:

Catalog der Bibliothek der Koenigliche Staatsarchivs zu Stettin, sygn. 1797.

Katalog der in Besitz der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde befindlichen Bibliothek, sygn. 1869.

Katalog der in Besitz der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altherthumskunde befindlichen Bibliothek, Pomerania, sygn. 1866.

Gedächtnisse des Herrn Johann Benjamin Blank, treufleissigen Diakonus adjunktus an der Johannis-Kirche ... hieselbst, nachdem selbiger den 19ten Augustmonats 1767... von allem Uebel erlöset worden ..., Stettin 1767. Biblioteka APSz, sygn. II/40; *Das Jungfrauen Kloster in Stettin, bei der Beförderung des ... Herrn, Johann Adolph Schinmeiers, ... zum Prediger an der Teutschen Kirche und Consistorial-Assessor auch Aufseher der teutschen Schulen in Stockholm*, Stettin [1790]. Biblioteka APSz, sygn. II/209 adl. Więcej tytułów prac J.B. Steinbrücka zob.: *Pomeranica XVIII wieku w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie*. Katalog, oprac. J. Kosman, Szczecin 2016, s. 149-152.

⁷⁴ Zob. *Stare druki XV-XVII wieku w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie*. Katalog, oprac. J. Kosman, Szczecin 2017; *Pomeranica XVIII wieku...*; *Pomeranica XVI i XVII wieku w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie*. Katalog, oprac. J. Kosman, Szczecin 2013.

Katalog der Bibliothek der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, sygn. 1590.

– Zespół Gimnazjum Mariackie w Szczecinie: sygn. 1480.

Opracowania

Altenburg O., *Hugo Lemcke. Ein Leben der Arbeit und des Erfolges*, Stettin 1935.

Am 20. März war der 100. Geburtstag des Stettiner Bürgers Heinrich Stoltings, „Unser Pommerland” 1913/1914, Nr. 8, s. 258.

Bednarska-Ruszejowa K., *Uczyć – bawić – wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie Oświecenia*, Kraków 2004.

Dittmar C., *Über den Liederdichter Johann Möller, den Gründer der Gottsingenden Gesellschaft zu Greifenberg i. P.*, Greifswald 1904.

Filipiak M., *Biblia jako tekst religijny i kulturowy*, Lublin 1993.

Frantz W., *Książek powijanie. Philobiblińska suita*, Kraków 1978.

Głowacka E., Tondel J., *Cenne i rzadkie egzemplarze książki religijnej znajdujące się w zbiorach starych druków Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu*. Cz. 1, [w:] *Studia o działalności i zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika*. Cz. 3, [red. nauk. B. Ryszewski], Toruń 1986, s. 161-179.

Gut P., *Gryfice w 2. połowie XVII i w XVIII wieku (1653-1806)*, [w:] *Gryfice. Dzieje miasta*. Praca zbiorowa, pod red. T. Białeckiego, Szczecin 2013, s. 121-158.

Gwiazdowska E., *Szczeciński kupiec Heinrich Stolting jako mecenas, kolekcjoner i grafik*, [w:] *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800-1945. Materiały seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki 16-17 X 1998*, [red. zesp. M. Głińska i in.], Szczecin 1999, s. 187-196.

Kamieńska A., *Książka nad książkami*, Warszawa 1988.

Katalog inkunabułów Książnicy Pomorskiej w Szczecinie, oprac. A. Michalska i A. Łojko, Szczecin 2016.

Kosman J., *Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde) i jego biblioteka w kręgu zainteresowań słowiańskich i kaszubskich*, [w:] *Językowy, literacki i kulturowy obraz Pomorza*. T. 3, red. A. Iwanowska, M. Klinkosz, Z. Lica, Gdańsk 2016, s. 281-298.

Kubisch E., *Pfarrer Joseph Niesert in Velen. Ein münsterländisches Gelehrten- und Sammlerleben der Spätromantik*, „Westfälische Zeitschrift – Zeitschrift für Vaterländische Geschichte und Altertumskunde” 1967, Bd. 117, s. 3-48.

Lelewel J., *Bibliograficznych ksiąg dwoje, w których rozebrane i pomnożone zostały dwa dzieła Jerzego Samuela Bandtke Historia drukarni krakowskich – tudzież Historia Biblioteki Uniw. Jagiell. w Krakowie a przydany katalog inkunabułów polskich*. T. 2, Wilno 1826.

Die Liedertafeln, „Allgemeine Musikalische Zeitung” 1832, Nr. 43, s. 716-717.

Legenden. Von Ludwig Theoboul Kosegarten. 2 Bände, Berlin 1804, „Der Freimüthige oder Ernst und Scherz” 1804, nr 103, s. 409-411.

- Maier E., *Prof. Dr. Alfred Haas-Leben und Werk*, „Baltische Studien”, NF 88, 2002, s. 122-128.
- Mandziuk J., *Księgozbiór przy Kościele św. Jakuba w Nysie (Analiza zawartości)*, „Roczniki Biblioteczne” 1976, nr 3-4, s. 579-660.
- Misiurek J., *Złoty okres niemieckiej mistyki*, Lublin 1992.
- Moderow H., *Die Evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart*. 1. Th., Stettin 1903.
- Oelrichs J.C.C., *Entwurf einer Bibliothek zur Geschichte der Gelahrheit in Pommern*, Alten Stettin 1765.
- Pomeranica XVIII wieku w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie. Katalog*, oprac. J. Kosman, Szczecin 2016.
- Pomeranica XVI i XVII wieku w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie. Katalog*, oprac. J. Kosman, Szczecin 2013.
- Rave W., *Das Stammbuch des Georg Rave*, [online] www.familie-rave.de [dostęp 8.06.2018].
- Riemann H., *Geschichte der Stadt Greifenberg in Pommern*, Greifenberg i. P. 1862.
- Siebenundvierzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. 1. April 1884 bis 1. April 1885*, „Baltische Studien” 1885, Jg. 35, s. 374-422.
- Stare druki XV-XVII wieku w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie. Katalog*, oprac. J. Kosman, Szczecin 2017.
- Statut der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Beschlossen am 5. Mai 1885. Landesherrlich bestätigt am 7. April 1886*, Stettin 1888.
- Strutyńska M., *Dawne Bible w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Rękopisy, stare druki. Wystawa zorganizowana z okazji 350-lecia Colloquium Charitativum, Toruń 13-27. 10. 1995*, Toruń 1995.
- Szukała M., *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824-1918. Z dziejów pomorskiej nauki i kultury XIX i początku XX wieku*, Szczecin 2000.
- Szultka Z., *Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde in Stettin a kwestia początków badań nad Słowiańszczyzną i kaszubszczyzną*, [w:] *VI Konferencja Kaszubsko-Pomorska pt. Rozwój nazewnictwa lokalnego na Pomorzu Zachodnim. Pomorska toponomastyka i onomastyka na przestrzeni dziejów. Materiały z konferencji, Darłowo, 8-9 września 2000*, pod. red. W. Łysiaka, Poznań 2001, s. 153-173.
- Tauler J., *Kazania*, tł. W. Szymona, Poznań 1985.
- Wiara jak serce ze spiżu. Skarby kościoła Pokoju w Świdnicy*, pod red. P. Oszczanowskiego, Świdnica 2012.